

Володимир Пилипенко

«ВЕЛИКИЙ КОРДОН» Ф. ДЖ. ТЕРНЕРА ТА ЗАПОРІЖЖЯ

Розвідка присвячена теорії Великого кордону та застосуванню її для пояснення історії України. Здійснено порівняння «класичного» американського фронтиру та Запоріжжя. Як головну особливість українського Великого кордону автор називає його статичність.

Ключові слова: теорія Великого кордону, фронтир, Запоріжжя, порівняння.

Із падінням залізної завіси та незалежністю України вітчизняні історики отримали доступ не лише до закордонних архівів та досліджень своїх колег із інших країн, а й до нових ідей та концепцій, які не мали розвитку у радянській історичній науці. Однією з таких ідей стала теорія Великого кордону, яку наприкінці XIX ст. запропонував молодий американський історик Фредрік Джексон Тернер. Протягом перших декад наступного століття теорія Великого кордону стала панівною у середовищі американських дослідників для пояснення власної історії. З часом вона зазнала значної і слушної критики, втратила майже монопольні позиції, але не перестала справляти вплив на історичну думку не лише у США, а й у інших країнах світу.

Якщо коротко, то теорія зводилася до твердження, що Великий кордон: постійний рух американських колоністів на Захід, їх життя у диких умовах, постійні війни із індіанцями породили специфічний американський державний устрій, демократичні інституції та свободи. Одним словом, Америка є продуктом Великого кордону.

До української історіографії теорію Великого кордону наприкінці 80-х рр. запровадив Ярослав Дашкевич, хоча не можна сказати, що вона була цілком незнаною у колі істориків¹. На сьогодні найвідомішими інтерпретаторами та популяризаторами теорії в українській історіографії є Віктор Брехуненко, Владислав Грибовський та Сергій Лепявко, які в межах власних історичних зацікавлень намагаються застосувати елементи теорії Великого кордону в дослідженнях.

Однією з найбільш припасованих до теорії Великого кордону тем української історії є запорозьке козацтво. Прикордонне існування запорожців, їхні постійні сутички із татарами, непідконтрольність державній владі та витворення ними власних державних інституцій, пронизаних духом демократизму, неодноразово привертали до себе увагу дослідників.

Історики часто наголошували, що теорія Великого кордону – продукт конкретної епохи і її не можна беззастережно переносити на інші «Великі кордони», як то Австралія, Центрально-Східна Європа чи Китай. В Україні ж тереном Великого кордону називають Дике поле XVI-XVIII ст. та Запорозьку Січ, як найяскравіший його прояв. Спробуємо в'яяснити, у чому Великий кордон, як його описав Тернер, співпадає із українським кордоном та Запоріжжям. Для цього порівняємо головні тези тернерової теорії² із реаліями життя в українському Дикому полі XVI-XVIII ст.

На початку зроблю застереження стосовно вживаних термінів. Оскільки я буду порівнювати Запоріжжя та Великий кордон Америки, то термін «козаки» буде стосу-

---

© Пилипенко Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

ватися саме запорожців. Якщо ж буде йтися про реєстрових чи городових козаків, то це оговорюватиметься окремо. «Великим кордоном» в українському варіанті я вважаю Дике поле – степову зону сучасної території України, яку в XVI ст. активно почало колонізувати селянство українських воєводств, перетворюючись там на козаків.

Порівняння американського фронтиру та українського Дикого поля почну із твердження про рухливість кордону. Американський кордон рухався зі Сходу на Захід. При чому завжди підкреслюється, що рух відбувався лише в одному напрямку. Індіанці не спромоглися відвоювати у колоністів свої території. Кордон же Запоріжжя і Криму стояв майже на місці. Я би краще використав слово «пульсував», бо, і на це звертав увагу Я. Дашкевич у одній з перших статей, присвячених теорії Тернера у вітчизняній історіографії³, безпосередня «лінія зіткнення» переміщалася то північніше, то південніше, у залежності від того, кому належала військово-політична ініціатива. Твердження про рух кордону на Запоріжжі мені видається сумнівним, адже, за великим рахунком, не було куди рухатися. Перед американськими колоністами був майже безмежний континент, а південніше Запоріжжя було дві сотні кілометрів, за якими вже починалися заселені татарами землі. Найпівденніша паланка запорожців – Прогноїнська – виникла лише 1735 р. і була козацьким анклавом на території татар.

На американському фронтірі можна було зустріти представників різних народів та адептів різних релігій. Так найбільше з-поміж колоністів було німців, скандинавів, поляків. Усі вони могли вільно культивувати свою рідну культуру, і часто американські політики виявляли занепокоєність, що новостворені міста були не американськими у сенсі, що там домінувала «чужа» традиція. Теж саме можна сказати про поширення різних релігійних сект на фронтірі, де їм ніхто не заважав. Зовсім інша ситуація була на Запоріжжі. Домінуючим етносом завжди були українці. Звісно, у складі запорожців були представники багатьох народів: поляки, волохи, молдавани, московити. Але запорожці, як вітчизняний варіант «людей фронтиру», завжди асоціювалися виключно із українцями. Теж саме можна сказати і про поширення різних конфесій на українському Великому кордоні – безальтернативно домінуючим було православ'я. Тут варто згадати думу про Байду, коли навіть перед перспективою смерті отаман відмовився від пропозиції султана прийняти іслам. Уже сучасники називали запорожців християнськими лицарями. Важливо відмітити, що таку репутацію запорожці заробили не відразу. Історики пов'язують «християнізацію» козаків із активною роботою православних полемістів початку XVII ст.⁴, які вбачали у них єдиних захисників від утисків польської влади. Але навіть це не зупинило козаків від грабунку одновірних православних поселень. Такі вчинки вкладалися у концепцію «жовнірського хліба» та були звичними для усіх воєнних дій незалежно від місця та часу їхнього проведення. Навіть більше, С. Лепявко припускає, що такий спосіб оплати військових послуг був «санкціонований державною владою», адже козаки часто служили без офіційної плати⁵. Але все ж таки запорожці – православні і їхня відданість власній церкві увійшла до переказів та фольклору. Мабуть, можна говорити про дуже активні асиміляційні процеси у середовищі низовців.

Великий кордон Америки зміцнювався централізовано за гроші та з ініціативи держави. На Запоріжжі такого не було. Ці землі належали Речі Посполитій і заселялися її підданими. Королівська влада втратила момент, коли на козаків ще можна було впливати і взяти їх під контроль, а пізніше лише імітувала спроби контролю над Запоріжжям на вимогу султана. І хоча держава не здійснювала ні колонізацію, ні фортифікацію у Дикому полі, слід визнати, що такі заклики постійно були присутні у суспільно-політичному дискурсі Речі Посполитої – шляхта, особливо українських земель, на сеймах та інтелектуали у літературі часто закликали до цього. Як приклад, можна назвати коротеньку брошуру одного із найвідоміших інтелектуалів Речі Посполитої першої половини XVII ст. Шимона Старовольського «*Робудka або rada na zniesienie Tatarów perekopskich*» (Краків, 1618 р.). Колонізація прикордонних територій залишалася майже завжди приватною справою або власників землі на кордоні – значних кресових магнатів, або ініціативою окремих політиків, як великий

коронний гетьман Ян Амор Тарновський, який заснував поселення на Поділлі з метою протидії татарським нападам на Польщу. Чи не єдиним прикладом державної колонізації Дикого поля є побудова Польщею 1635 р. фортеці Кодак, але далі однієї фортеці справа не пішла.

Як на американському, так і на українському фронтах часто землі отримували крупні власники, які там не жили. Лише у американському варіанті це були землі безпосередньо на кордоні, а у нас – на широкій смузі прикордоння (Лівобережжя, Південна Київщина), де вже було місцеве населення. І навіть, якби магнати на українських землях надавали територію для її заселення усім охочим, як часто траплялося на американському фронтірі, то ці поселення не просунулися б далі північного кордону Війська Запорозького.

Як одну із характерних рис населення фронтиру, Тернер відмічав мобільність. Американські колоністи могли по кілька разів за життя кардинально змінювати місце проживання. І дослідник яскраво описує, як поселенець завантажував воза шкірами тварин та іншим скромним майном і перебирався на інше місце. При чому причини переселення часто були побутовими, а не військовими – в іншому штаті чи на іншій ділянці фронтиру пропонувалися кращі умови оренди землі. У той же час на Запоріжжі такої мобільності не було. Можна говорити про повільну експансію козацтва на південь до Чорного моря, де у XVII ст. була утворена одна із паланок. Також було переселення частини козаків у міста і спроба нав'язати містам і волостям свої норми життя. Але найбільші переселення запорожців були вимушеними і пов'язані зі знищенням Січей. Тому, на мою думку, можна говорити, що Запоріжжя – нерухливий кордон.

Але протягом XVI-XVIII ст. відбувалася зміна лінії реального кордону. У геополітичному квадраті: Річ Посполита, Московія, Крим та Туреччина, укладалася значна кількість угод, що стосувалися лінії кордону. При цьому саме Запоріжжя, як контактна зона – фронтір, залишалося незмінним.

Включення нещодавно колонізованих територій у економічну систему США, у активну торгівлю із узбережжям супроводжувалося будівництвом доріг та прокладанням каналів на великих американських ріках. Це поступово вводило нові землі не лише до економічного, а й до політичного життя. І з часом деякі секції Великого кордону (термін, який вживає Ф. Дж. Тернер) ставали домінуючим у політиці регіоном держави. Запоріжжя ж від самого початку перебувало на маргінесі економічного життя держави і після того, як на волості вийшли городові козаки (середина XVII ст.), майже не втручалося у політику держави, проводячи власні політичні ігри із усіма сусідами. Воно не було прив'язане до решти українських земель і навіть у XVIII ст., коли економічна потуга козацтва зросла, Дике поле залишалося анклавом зі своїми правилами ведення господарства і торгівлі. Я схильний назвати Запоріжжя «джокером» у політиці причорноморських країн. Демократичний імпульс, який надали запорожці українському суспільству того часу і який важко переоцінити, з часом з'єднався з олігархічно-клановим устроєм Гетьманщини, а на самому Низу часто перетворювався на охлократію. Найкращим прикладом якої, як на мене, є Чорна рада у Ніжині 1663 р., коли саме запорожці стали головним і непрогнозованим аргументом у боротьбі за гетьманську булаву.

Тепер повернуся до головної тези Тернера, із використанням котрої щодо історії України я не згоден, – Великий кордон створив Америку. В українському випадку я не вважаю, що Запоріжжя «створило» Україну. Можна говорити про часткове перенесення традицій демократизму із козацького низу на волості, але не про створення. Американський кордон виникав на індіанських землях, де не існувало державного механізму, а самі індіанці жили в умовах племінного устрою. Україна виникла на землях зі столітнім досвідом державного життя. Навряд можна говорити про вплив державницького досвіду Київської Русі на устрій Гетьманщини, але значення литовського та польського минулого незаперечне. Також незаперечним є вплив політичної традиції Речі Посполитої на устрій та функціонування козацької

держави. Але на відміну від Америки, де фронтір постійно рухався і втягував до себе величезну кількість людності, український фронтір – Запоріжжя – залишався майже на місці, не рахуючи незначних коливань.

1. Докладніше про знайомство вітчизняних істориків із теорією Великого кордону дивись: Чорновол І. Дискурс колонізації, теорія фронтіру та історіографія України // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2013 – Вип. 23. – С. 260-282. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Uks_2013_23_22.pdf

2. За базовий текст із теорії Великого кордону слугуватиме: Тернер Фредерик Дж. Фронтір в американській історії. – М., 2009. – 403 с.

3. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. ССХХІІ : Праці історико-філософської секції. – 1991.

4. Плохій С. М. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні – К., 2006. – 495 с. Дивись розділ 3: Борці за віру.

5. Лепявко С. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хліба» в останній третині XVI ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть. – Вип. 1 – К., 2000. – С. 145.

Стаття посвячена концепції фронтіра (границы) и использованию ее для объяснения истории Украины. Автор сравнивает «классический» американский фронтір и Запорожье. Главной особенностью и отличием Запорожья определяется его статичность.

Ключевые слова: теория фронтіра, Запорожье, сравнение.

The article is dedicated to the Frontier Thesis and the opportunities of its usage for the history of Ukraine explanation. F. Turner's ideas about the history of the USA are been compared with ideas about Ukrainian variant of the Frontier – Zaporizhzhya. The initiative of American frontier colonization belonged to the state and was financed by the state. On the contrary, Zaporizhzhya was colonized spontaneously. The state didn't participate in the process. Author considers huge assimilation process to be the peculiarity of Ukrainian Frontier, because all immigrants on Cossacks' lands had to make a conversion to Orthodoxy. The Cossacks always proclaimed their faith to Ukrainian people. American Frontier was integrated to the state gradually and turned into region dominating in the politics. However, Zaporizhzhya always stayed beyond political borders.

The main peculiarity of Ukrainian Frontier is distinguished as static. American Frontier was always moving to the West, though the Ukrainian one didn't have such territory as the lands in front were populated by the Tatars.

Key words: Frontier Thesis, Zaporizhzhya, comparison.